

ISSN: 2146-8117 e-ISSN: 2148-6220
June / Haziran 2025

Sayı/ Volume: 10 Issue: 19

Tevhid Bağlamında Enfûsî (Öznel) ve Âfâkî (Nesnel) Âyetlerin Analizi: Bakara Sûresi Örneği

An Analysis of Subjective (Anfusi) and Objective (Afaki) Verses in the
Context of Tawhid: The Case of Surah Al-Baqarah

Taha Çakır

Diyanet İşleri Başkanlığı,; Turkish Directorate of Religious Affairs, Türkiye

canakciosmanan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8621-9307

Makale Bilgisi

Makale Türü -Article Type

Geliş Tarihi – Date Received

Kabul Tarihi –Date Accepted

Yayın Tarihi – Date Published

Article Information

Research Article/Araştırma Makalesi

30 April/ 30 Nisan 2025

28 May/ 28 Mayıs 2025

30 June / 30 Haziran 2025

Atıf / Cite as: Çakır, T. (2025). Tevhid bağlamında enfûsî (öznel) ve âfâkî (nesnel) âyetlerin analizi: Bakara Sûresi örneği. *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi / Katre International Human Studies Journal*, 10(19), 38–60. <https://doi.org/10.53427/katre.1688159>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/katre/policy>

Published by İstanbul İlim ve Kültür Vakfı / Istanbul Foundation for Science and Culture, İstanbul, Türkiye.

CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) /
This is an open access article under the CC BY-NC license
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

TEVHİD BAĞLAMINDA ENFÜSÎ (ÖZNEL) VE ÂFÂKÎ (NESNEL) ÂYETLERİN ANALİZİ: BAKARA SÛRESİ ÖRNEĞİ

ÖZ

Tevhid, Kur'ân'ın en temel konusudur. Bakara sûresinde Kur'ân'ın diğer sûrelerinde olduğu gibi tevhid konusu sıklıkla ortaya konulur. Bu sûre Medenî olması yönüyle, Mekkî sûrelerden farklılık arzeder. Medenî olan Bakara sûresinde sosyal hayata dair meseleler ve tevhîde ait konular birlikte işlenmiştir. Ancak burada tevhîde dair konularda inkâra dayalı bir inanca cevap vermenin yanı sıra Yahûdilik ve Hristiyanlık gibi tahrif olmuş inanç sistemlerinin tashih edilmesi söz konusudur. Aynı zamanda günümüzde tevhîde aykırı çeşitli inanç akımlarına cevap verebilmesi de bu sûrenin özelliklerindendir. Bu sûredeki bazı âyetler, tevhîd açısından zengin muhtevaya sahip olması dolayısıyla ilgili âyetleri, tevhid bağlamında ele almak ve konu hakkındaki birikimi ortaya koymak bu çalışmanın amacını oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tevhîd, Şirk, İman, Küfür, İlah, Bâtıl, Bakara.

An Analysis of Subjective (Anfusi) and Objective (Afaki) Verses in the Context of Tawhid: The Case of Surah Al-Baqarah

ABSTRACT

Tawheed (oneness of Allah) is a fundamental topic of the Qur'an. Just like other chapters of the Qur'an, it is widely put forward in the chapter Baqara. This chapter differs from other chapters (the ones revealed in Makkah) because it is a chapter revealed in Madinah. In this chapter which is called Madani, the issues related to social life are discussed along with the idea of tawheed. Here, one can see an answering of a belief of rejection based on tawheed and a correction of corrupted belief systems such as Judaism and Christianity. In addition to that, one of the features of this chapter is that it answers some recent belief systems that are against tawheed. This surah contains verses with a rich content in terms of monotheism. The aim of this study is to examine these verses in the context of monotheism and present the accumulated knowledge on the subject.

Key Words: Tawheed, Putting Associates with Allah (Shirk), Faith, Rejecting Allah (Kufr), False Belief (Batıl), Baqara

GİRİŞ

Tevhîd, İslâm inancının temeli olup, yalnızca Allah'ın varlığını kabul etmekle sınırlı kalmayan; O'nun mutlak birliğini, benzersizliğini ve her türlü ortak koşmadan münezzeh olduğunu ifade eden kapsamlı bir inanç ilkesidir. Bu yönüyle tevhîd, yalnızca metafizik bir inanç değil, aynı zamanda insanın varoluşunu, evrenin düzenini ve Allah ile olan ilişkisini temellendiren bütüncül bir anlayışı da içinde barındırır. Her ne kadar tevhîd, İslâm'ın özgün ilkelerinden biri olarak görülse de, tarihsel süreç içerisinde göksel paganizm, Yahudilik ve İsevilik gibi çeşitli dinî geleneklerde de tevhîd düşüncesine dair izler mevcuttur. Ancak bu dinî geleneklerdeki tevhîd anlayışları, genellikle tahrif edilmiş ve Allah'ın birliğine gölge düşüren unsurlarla birlikte sunulmuştur.

Kur'ân-ı Kerîm, tevhîd ilkesini farklı yönlerden ele alarak, hem bireyin iç dünyasında (enfüsî) hem de evrende gözlemlenebilir olaylar (âfâkî) üzerinden tefekküre davet eder. Bu yönüyle Kur'ân'daki tevhîd öğretisi, yalnızca inançsal bir bildiri değil; aynı zamanda düşüncüyü, gözlemi ve içsel farkındalığı içeren çok katmanlı bir öğretilerdir. Özellikle Bakara Sûresi, Medenî yapısı itibarıyla yalnızca müşriklere değil, Yahudi, Hristiyan ve diğer inanç mensuplarına da hitap eden bir içerik taşımakta; böylece İslâm'ın tevhîd anlayışını çok yönlü olarak savunmakta ve açıklamaktadır. Bu bağlamda çalışma şu temel soruya cevap aramaktadır: “Bakara Sûresi'ndeki enfüsî ve âfâkî deliller, İslâm'ın tevhîd anlayışını nasıl temellendirmekte ve farklı inanç sistemlerine karşı nasıl bir savunma üretmektedir?”

Çalışmanın amacı, Bakara Sûresi'nde yer alan tevhîd ile ilgili âyetleri enfüsî ve âfâkî boyutlarıyla analiz ederek, bu âyetlerin bireysel ve toplumsal düzeyde tevhîd inancını nasıl şekillendirdiğini ortaya koymak; aynı zamanda bu sûrede sunulan delillerin, Allah'ın varlığı ve birliği karşısındaki inkâr biçimlerine nasıl cevap verdiğini irdelemektir.

İslâm düşünce tarihinde tevhîd konusu üzerine pek çok çalışma yapılmış; özellikle kelâm, tefsir ve tasavvuf literatüründe tevhîd farklı boyutlarıyla ele alınmıştır. Ancak, Bakara Sûresi özelinde tevhîd ile ilgili âyetlerin enfüsî ve âfâkî açıdan sistematik bir şekilde analiz edildiği çalışmalar sınırlıdır. Bu durum, söz konusu sûrenin bu yönünü ayrıntılı biçimde ele almayı gerektirmektedir. Nitekim Bakara Sûresi'nde, hem bireyin içsel dünyasına hem de dış dünyadaki olaylara yapılan göndermelerle, Allah'ın

birliğine dair deliller zengin bir biçimde sunulmaktadır. Bu yönüyle sûre, yalnızca teolojik bir açıklama değil, aynı zamanda akli ve gözlemsel bir tevhîd öğretisi inşa etmektedir.

Bu çalışmada, metin çözümlemesi ve karşılaştırmalı analiz yöntemleri kullanılacaktır. İlgili âyetler, klasik tefsir literatürü ve kelâm kaynakları ışığında incelenecek; âyetlerdeki tevhîd delilleri, enfûsî ve âfâkî ayrımıyla sistematik biçimde sınıflandırılarak yorumlanacaktır. Ayrıca, tevhîd anlayışının diğer inanç sistemlerinden hangi yönleriyle ayrıldığı da bağlamsal analizlerle değerlendirilecektir. Bu yapıyla çalışma, Kur'an'ın tevhîd anlayışını daha derinlikli bir şekilde kavramaya ve bu inancın bireysel ve toplumsal hayattaki yansımalarını ortaya koymaya katkı sunmayı amaçlamaktadır.

1. TEVHİD İNANCININ TARİHÇESİ VE İSLAM'DAKİ ANLAM BOYUTLARI: TERİMLER, KAVRAMLAR VE ÇEŞİTLER

1.1. İslam ve Öncesi Dinlerde Tevhid

Bazı din tarihçilerine göre, insanlık tarihinin başlangıcında proto-monoteizm (ön-tektanrıcılık) olarak adlandırılan bir inanç biçimi mevcuttu. Bu yaklaşıma göre, ilk insanlar tek bir Tanrı'ya inanmakta olup, zaman içerisinde bu inanç yapısı çoktanrıcılığa doğru evrilmiştir (Schmidt, 1931, s. 45). Bu tarihsel süreçte dikkat çeken örneklerden biri, M.Ö. 14. yüzyılda hüküm süren Mısır Firavunu IV. Amenhotep'in (Akhenaton) gerçekleştirdiği dini reformdur. Akhenaton, Aton adını verdiği güneş tanrısını en yüce ve tek ilah olarak kabul ederek, dönemin çoktanrıcı yapısına karşı radikal bir tutum sergilemiş ve bu doğrultuda dini bir dönüşüm gerçekleştirmiştir (Assmann, 2001, s. 76–78).

Dinsel kavramlar, farklı inanç sistemleri arasında benzerlik gösterebilse de, her bir din bu kavramlara kendi öğreti ve anlayışları doğrultusunda farklı anlamlar yüklemektedir. Bu durum, yalnızca beşerî dinlerde değil, İbrahîmî dinler olarak adlandırılan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da da gözlemlenmektedir. Nitekim Kur'an'da geçen “Ümmü'l-Kitâb” (Kitabın Anası) ifadesi, bu üç dinin ortak bir kaynaktan beslendiğine işaret ederken, tevhid (birlik) ve vahdet (bütünlük) kavramlarının bu dinlerde benzer yönlerle ele alındığını göstermektedir (Aydın & Ar, 2016, s. 7). Bununla birlikte, her bir dinin tarihsel, kültürel ve teolojik arka planı doğrultusunda bu kavramlara yüklediği anlamlar farklılaşmış, bu da zamanla çeşitli anlayış ve uygulamaların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Bu bağlamda, İbrahîmî dinler arasındaki ayrışmanın temelinde tevhid anlayışındaki yorum farklılıklarının yattığı söylenebilir. Özellikle Yahudilik ve Hristiyanlık arasındaki teolojik ve politik gerilimler, büyük ölçüde Tanrı'nın sıfatları konusundaki farklı yaklaşımlardan kaynaklanmaktadır. Yahudilikte Tanrı'nın birliği mutlak biçimde vurgulanırken, Hristiyanlık'ta Teslis (Üçleme) inancı, Tanrı'nın doğasına ilişkin farklı bir yorum ortaya koymuştur. Bu noktada, İbrahîmî gelenekte son sırayı alan İslam dini, önceki inanç sistemlerinin Tanrı tasavvurlarındaki sorunlara dikkat çekerek kendine özgü bir tevhid anlayışı geliştirmiştir. İslam, bu anlayışı sadece bireysel inanç boyutuyla sınırlı tutmayıp, toplumsal düzeni de vahdet temelli bir yapı üzerine inşa etmeyi hedeflemiştir (Aydın & Ar, 2016, s. 8).

İslam'da tevhid, diğer tüm iman esaslarının temelini oluşturmaktadır. “Lâ ilâhe illallah” (Allah'tan başka ilah yoktur) ifadesi, İslam inancının özünü teşkil eder. Kur'an-ı Kerim'in birçok âyetinde bu inanç ilkesi vurgulanmakla birlikte, özellikle İhlas Suresi tevhid inancının özlü bir ifadesi niteliğindedir. Söz konusu surede, Allah'ın birliği, doğmamış ve doğurulmamış oluşu, hiçbir şeye muhtaç olmayışı ve benzerinin bulunmayışı açıkça belirtilerek, İslam'ın Allah hakkındaki anlayışı belirgin bir şekilde ortaya konulmuştur. (İhlas, 112:1–4).

Sonuç olarak, tevhid anlayışı tarihsel süreçte farklı din ve inanç sistemlerinde çeşitli biçimlerde yorumlanmıştır. Bu yorum farklılıkları, hem inanç sistemlerinin iç dinamiklerini hem de birbirleriyle olan ilişkilerini şekillendirmiştir. İslam dini, bu tarihsel miras içinde özgün bir tevhid yaklaşımı geliştirerek, hem teolojik hem de toplumsal alanda bu ilkeye dayalı bir sistem oluşturmayı amaçlamıştır.

1.2. İslamda Tevhid Tanımları

Tevhîd, aklın ve kalbin Allah'tan başka ibadet edilmeye layık hiçbir varlığı tanımaması ve O'ndan daha yüce olanın bulunmadığını kabul etmesidir. Bu anlayış, insanın mutlak anlamda

özgürlüğünü temin eden en temel unsurlardan biridir. Bu bağlamda, çağımız insanı geçmişe nazaran tevhîd merkezli özgürlüğe daha fazla ihtiyaç duymaktadır (Kubat, s. 161).

Kur'ân-ı Kerîm, inanç sisteminin temelini inşa ederken, tevhîd akidesini iman esaslarının ilk ve en öncelikli ilkesi olarak vurgular. Nitekim, “*Peygamber ve inananlar, O’na Rabbinden indirilene inanırlar. Her birisi Allah’a, meleklerine, kitaplarına ve elçilerine iman etiler*” (el-Bakara, 2/285) âyeti, Allah’a olan imanı merkeze alan bir inanç sisteminin çerçevesini çizmektedir.

Diğer iman esasları ise doğrudan Allah’a iman ilkesinin üzerine bina edilmiştir. Tevhîd anlayışı yerleştikten sonra diğer iman esaslarının kabulü söz konusu olur. Zira peygambere iman, onu gönderen Allah’a iman etmeyi gerektirir. Aynı şekilde, ahiret gününe iman da ancak mükâfat ve ceza verecek yegâne kudretin varlığına inanmakla anlam kazanır (Kardâvî, s. 7). Bu sebeptir ki islam’ın ilk dönemlerinde tevhîd konusunun işlendiği âyetler sıklıkla nazil olmuştur.

Tevhîd inancının en kapsamlı ifadesi ise “Kelime-i Tevhîd”de kendini göstermektedir. Bu ifadeyi dile getiren kişi, aynı zamanda Allah’a yönelik ibadet sorumluluğunu da kabul etmiş olur. Zira “Allah’tan başka ilah yoktur” ifadesi, yalnızca O’nun sözünün dinlenmeye ve ibadete layık olduğu anlamını taşır (Kurtulmuş, s. 29).

1.2.1. Tevhîdin Sözlük Anlamı

Tevhîd, sözlükte “birmek” demektir. (Bâcûrî, s.10). Bu, “وحد” fiilinden türemiştir. “Vâhid” kelimesi de aynı kökten gelir. Bunun manası ise, cinsinde tek olan, eşi bulunmayan ve bölünmeyi kabul etmeyen demektir. (İsfahânî, s.857). Tevhîd kelimesi, bu yönüyle “eşsiz ve benzeri olmayan” anlamındaki “vâhd” köküne dayanır. Dolayısıyla bu kavram, zatında tek olan ve benzer kabul etmeyen anlamına işaret etmektedir (Özler, 41:18).

1.2.2. Tevhîdin Terim Anlamı

Tevhîd, kesin delillerle elde edilen ve dini inancı ispat eden ilme denir. (Bâcûrî, s.10). Tevhîd, ortağı olmayan ve varlığında tek olan Allah’a imandır. Müşrikler peygamber (sav)’e: Rabbini bize tanıttı diye başvurduklarında kullanımı insanlara has olan bir fiille “*Rabb’inin nesebini bize söyle*” demişlerdir. Bunun üzerine ihlâs sûresi nazil olmuştur. (Manzûr, s.166). Nazil olan âyette onların bu yanlış algıları tashih edilerek kullara has olan bir fiilin Allah’a nispet edilemeyeceği haber verilmiştir.

İnsanlar arasındaki kullanıma göre, “Tevhîd” kelimesi “Allah Teâlâ’yı birmek” anlamında kullanılır. Alimlerin istilâhında, Allah’ın tek oluşuna inanmak anlamına gelen tevhîd (Tehânâvî, c. 2, s. 1368). Allah’ın zâtını aklın ve hayalin tasavvur edebileceği her şeyden münezze tutmak anlamında kullanılmıştır. (Cürânî, s.69). Tevhîd esas anlamını ise şu âyette bulmuştur. “*Eğer semada ve yerde Allah’tan başka ilâh bulunsaydı muhakkak, yerlerin ve göklerin düzeni bozulurdu*” (Enbiyâ, 21/22). İki ilâhın bir arada bulunması eşya üzerinde bir çekişmeyi gerektirecekti. Birisi eşya üzerinde sükuneti arzularken ötekisi ise hareketi isteyecekti. Dolayısıyla biri diğerine galebe etmek isteyecek fakat biri ötekine galip gelemediği takdirde acizliği ortaya çıkacaktı. Bu ise ilâh için acizliğin göstergesidir. İlâh olmak ise acizlikten münezze olmayı gerektiren bir durumdur. (Taftazânî, s. 116). Çekişmeye engel olan ise yaratıcının bir olmasıdır.

İstilahta Tevhîd üç esasa göre tanımlanmaktadır: Allah’ın; zâtı, sıfatları ve fiilleri yönünden birleşmesi... Diğer bir deyişle, Tevhîd Allah’ın Rubûbiyyetini anlamak, O’nun Vahdaniyyetini kabul etmek ve O’nu şirkin bütün sapık fikirlerinden münezze kılmak ve ibadeti yalnızca O’na hasretmektir. (Cürânî, s.69).

1.2. Tevhîdin Kısımları

1.2.1. Allah’ın Zâtında Tevhîd

Tarihsel süreç incelendiğinde, farklı toplumların doğru ya da yanlış bir Tanrı inancını benimsedikleri görülmektedir. Bu bağlamda inanç tarihine dair dikkat çeken husus, inançsızlıktan

ziyade, Allah inancının varlığına rağmen O'nun isim ve sıfatlarında sapmalara düşülmesi ve O'na ortak koşulmasıdır.

Kur'an'da ise dünya ve ahiret saadetine çoğunlukla iman ve amel ekseninde ele alındığı görülmektedir. Bu bağlamda dinin teorik (inanç) ve pratik (amel) yönleri bir bütün olarak sunulmakta, ideal Müslüman şahsiyetin her iki yönü de bünyesinde barındırması gerektiği vurgulanmaktadır. İslam dini, tevhîd akidesi üzerine inşa edilmiş olup, tüm ibadetlerin yalnızca Allah'a has kılınması gerektiği hususu sürekli olarak hatırlatılmaktadır. Bu çerçevede, Allah'ın zatını birleme anlamındaki tevhîd, literatürde "zâtta tevhîd" olarak tanımlanmaktadır (Topaloğlu, s. 53).

1.2.2. İbadette Tevhîd

İbadette tevhîd, aklen Allah'ın birliğini kabul eden bireyin, kalbiyle O'nu sevmesi ve bu sevgiyi hal ve hareketleriyle ortaya koymasısıdır. Söz konusu davranışlar, ibadetler olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, inanç düzeyinde tevhîd insanın zihnini; ibadette tevhîd ise bireyin kalbî yönünü aydınlatır. Tevhîd, iman alanında bireye fikir özgürlüğü kazandırırken, ibadet boyutuyla kişiye duygusal özgürlüğünün kapılarını aralamaktadır (Topaloğlu, Çelebi, s. 80-81).

Bilmek, esasen zihinsel bir durum olmakla birlikte; inanmak, bireyin iradesinin zihinsel sürece dâhil olmasıyla gerçekleşir. Bu anlamda iman, bilmek ile muhabbetin birleşiminden doğan bir bütünlük arz eder (Topaloğlu, s. 56). İnsanın yaratıcıya duyduğu sevgi, davranış düzleminde tezahür eder. Bu noktada ibadet, itaat anlamını taşır. Dolayısıyla, ibadette tevhîd, yalnızca Allah'ın tapılmaya, boyun eğilmeye, en fazla muhabbet ve itaat gösterilmeye layık olduğuna inanmak ve bu inancı fiilî davranışlarla tasdik etmek anlamına gelir (Hanbelî, s. 115). Bu çerçevede ibadette tevhîd anlayışı, bireyin inanç ve amel dünyasında tevhîd ilkesinin nasıl hayata geçirildiğine dair önemli bir örneklik teşkil etmektedir.

1.2.3. Ulûhiyyette Tevhîd

Bireyin gönülden, tüm uzuvlarıyla ve yalnızca Allah'ın emrettiği şekilde O'na ibadet etmesidir (Câbir, s. 113). Bu tevhîd anlayışı, literatürde "Ubûdiyyet Tevhîdi" olarak da adlandırılmaktadır. Ulûhiyyet Tevhîdi, bir bakıma isim ve sıfatlarda tevhîdin tabîî bir neticesi olarak değerlendirilmektedir. Zira bu türden bir ulûhiyyet tevhîdi bulunmadığı takdirde, diğer tevhîd çeşitlerinden söz etmek anlamını ve geçerliliğini yitirecektir (Kubât, s. 176).

Ulûhiyyet Tevhîdi, teorik düzeydeki tevhîd inancının pratik hayata tatbik edilmiş biçimi olarak değerlendirilmektedir. Ahlak alanına taşınan, davranış düzleminde görünür kılınan tevhîd anlayışı ise hakiki ve makbul olanıdır (Şârânî, s. 349). Bu türden bir tevhîd inancına sahip birey, salih ameller işlemeye daha yatkın hâle gelir; içsel bir yönelimle iyilik ve itaate meyleder. Zıddı bir durum ise, söz konusu imanın henüz kemale ermediği şeklinde yorumlanabilir (Izutsu, s. 286).

2. BAKARA SÛRESİNDE TEVHÎD

Tevhîd kavramı, literatürde genellikle iki temel yaklaşım çerçevesinde ele alınmaktadır: Varlık eksenli ve insan eksenli yaklaşımlar. Bu yöntemsel ayırım, hem varlığın hem de insanın ontolojik ve epistemolojik doğasına dayanmaktadır. Tevhîdin doğru anlaşılabilmesi açısından, insanın iç dünyasına yönelik *enfüsî* bakış ile dış dünyaya yönelik *âfâkî* bakış önemli bir rol oynamaktadır. Enfüsî tevhîd; bireyin içsel tecrübesi, bilinci ve ruhsal derinliğiyle ilişkilidir. Buna karşın, âfâkî tevhîd; evrenin düzeni, yaratılışın birliği ve kozmik yapıdaki bütünlük üzerinden tevhîd anlayışını temellendirmektedir. Bu iki yönelim birlikte ele alındığında, tevhîd hem bireysel idrak düzeyinde hem de ontolojik gerçeklik boyutunda kapsamlı bir biçimde kavranabilir.

Bu çerçevede, Bakara Sûresi, Allah'ın *vahdâniyyetini* (birliğini) farklı yönleriyle vurgulayan ve ibadetin yalnızca O'na tahsis edilmesi gerektiğini açık bir şekilde ortaya koyan birçok âyet içermektedir. Sûrede, *Esmâ-i Hüsnâ*'ya yer verilmek suretiyle Allah'ın kemâl sıfatları açıklanmakta; O'nun her türlü eksiklikten münezze olduğu, yaratılmışlara ait niteliklerle vasıflandırılmayacağı açıkça ifade edilmektedir. Bununla birlikte, Ehl-i Kitap'a yönelik eleştirilerde bulunulmuş; özellikle Yahudilerin akîdevî sapmaları karşısında Kur'anî düzeltmeler sunulmuştur.

Bu çerçevede, Bakara Sûresi, Allah'ın vahdâniyyetini (birliğini) farklı yönleriyle vurgulayan ve ibadetin yalnızca O'na tahsis edilmesi gerektiğini açık bir şekilde ortaya koyan birçok âyet içermektedir. Sûrede, Esmâ-i Hüsnâ'ya yer verilmek suretiyle Allah'ın kemâl sıfatları açıklanmakta; O'nun her türlü eksiklikten münezzehe olduğu, yaratılmışlara ait niteliklerle vasıflandırılmayacağı açıkça ifade edilmektedir (Bakara 2/255). Bununla birlikte, Ehl-i Kitap'a yönelik eleştirilerde bulunulmuş; özellikle Yahudilerin akîdevî sapmaları karşısında Kur'ânî düzeltmeler sunulmuştur. Bu bağlamda, onların Allah'a çocuk isnadı (Bakara 2/116), O'nun kudretini sınırlamaya yönelik inançları (Bakara 2/96-98), kitaplarına karşı gösterdikleri tahrif ve ihanetleri (Bakara 2/75-79) dile getirilmiş, bu yanlış anlayışlar Kur'ânî öğreti doğrultusunda tashih edilmiştir.

Ayrıca sûre, inkârcıların ve münafıkların inanç yapıları üzerinde de detaylı bir şekilde durmaktadır. Bu grupların bâtil inançları dikkat çekici teşbih ve temsillerle tasvir edilmekte; münafıkların, gerçekte Allah'ı değil, kendilerini aldattıkları gerçeği vurgulanmaktadır (Demirci, c. 1, s. 40).

2.2. Tevhîdî Bilincin Enfüsî Boyutu: Bakara Sûresinde İçsel Delillerin İşlevi

Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın ulûhiyyetini insanın sağlıklı biçimde kavrayabilmesi için bireyi yalnızca naklî verilerle değil, aynı zamanda aklî muhakeme ile de düşünmeye davet etmektedir. İlâhî mesaj, tabiatta gözlemlenebilen mucizevî düzen ve deliller aracılığıyla insan zihnine hitap ederek, yaratılmışlar üzerinden tevhîd inancının temellerini kurar. Sonsuz ve sınırsız gibi görünen kâinatın bir yaratıcısı olması gerektiği fikri, bireyi derinlemesine tefekküre sevk eder. Bu yaklaşım, Kur'ân'daki aklî delillerin, diğer bazı din anlayışlarından farklı olarak, ilâhî vahiy ile akıl ve mantığın uyum içerisinde olduğunu ortaya koyduğunu göstermektedir (Mutlu, s. 52).

Tevhîdin enfüsî (öznel/içsel) deliller üzerinden temellendirilmesi ise bireyin kendi varoluşu üzerine gerçekleştirdiği tefekkür süreciyle mümkündür. İnsan, kendisinin bir dönem mevcut olmadığını ve sonradan varlık alanına çıktığını fark ederek, yokluktan varlığa gelen her şeyin mutlaka bir var ediciye muhtaç olduğunu aklî ve fitrî olarak idrak eder. Bu yaratıcı kudretin ne bireyin kendisi ne ebeveynleri ne de başka bir insanî unsur olamayacağı aşîkârdır; zira yaratılmış olan hiçbir varlık, böyle bir mutlak yaratımı gerçekleştirme kudretine sahip değildir. Bu durum, yaratılmışlardan farklı ve onları aşkın bir kudretin, yani gerçek anlamda bir Yaratıcı'nın varlığını zorunlu kılar. Böylece, "Bu varlıkları yaratan O'dur" hükmüne ulaşmak mümkün olur.

Bununla birlikte, bazı bireyler, tabiatta gözlemlenen düzenin arkasında mevsimler, burçlar ya da yıldızların özellikleri gibi unsurların etkili olduğunu ileri sürebilmektedir. Bu tür düşüncelerin ihtimal dahilinde olması sebebiyle, Kur'ân-ı Kerîm bu iddialara karşılık olarak, söz konusu unsurların da Allah tarafından yaratılmış varlıklar olduğunu çeşitli âyetlerde vurgulamaktadır. Nitekim Bakara Sûresi'nin 22. âyetinde şöyle buyrulmaktadır: "*Sizin için yeryüzünü bir döşek, gökyüzünü ise bir bina yapan O'dur...*" Bu âyet, hem göklerin hem de yerin –dolayısıyla insanın ve tüm yaratılmışların– aynı mutlak kudretin eseri olduğunu açıkça ifade etmektedir. Böylece Kur'ân, kâinatta gözlenen düzenin bağımsız bir güçten değil, Allah'ın mutlak iradesinden kaynaklandığını ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede, çalışmanın devamında ele alınacak olan âyetler, tevhîd ilkesinin Kur'ân'daki aklî temellendirilmesini daha ayrıntılı biçimde gözler önüne serecek ve bu inancın zihinsel ve varoluşsal boyutlarına dair bir değerlendirme imkânı sunacaktır.

2.2.1. Bakara 2/3. Âyeti Bağlamında Ğayb ve Tevhîd: İmkân Delili Üzerine Aklî Bir Değerlendirme

"Onlar, ğayb'a inanırlar" (el-Bakara, 2/3) ifadesi, tevhîd inancının aklî temellendirilmesinde önemli bir yer tutar. Âyette geçen "ğayb" (الْغَيْب) kelimesi, Arap dilinde farklı bağlamlarda kullanılsa da bu kullanımların ortak paydası, "gizlilik" (İbn Manzûr, c.1. s. 654). ve "duyuların sınırları dışında olmak" şeklinde özetlenebilir (Çelebi, s. 59). Aynı kökten türeyen "ğıybet" (gıyabında konuşmak), "ğabe" (sık ağaçlı, içine girilmesi zor orman) ve "ğayâb" (defin yeri) gibi kelimelerde de bu anlam özelliği korunur (Eren, s. 61-62).

Terimsel olarak “ğayb”, sadece görülemeyen değil, insanın şu an için algılayamadığı, fakat varlığı aklen ve fitraten mümkün olan alanları kapsar. Kur’ân’da mü’minlerden istenen, herhangi bir temele dayanmayan, körü körüne bir inanç değil; delile ve aklı çıkarıma dayalı bir şekilde ğayb’a iman etmeleridir (Yazır, c. 1, s. 164). Bu bağlamda iman, aklın işaretlerini takip ederek görünmeyene yönelmektir. Örneğin, güneş doğmadan önce ufukta beliren kızıllık, güneşin doğacağını habercisidir. Bu kızıllık, gözlemlenebilir bir delildir; mü’minin ğayb’a olan inancı da bu şekilde, henüz görünmeyen ama işaretleriyle kendini haber veren hakikate yönelmiş bir imandır.

Mü’min, hakikatin tümüyle açığa çıkmasını beklemeden, işaretlerini takip ederek iman eder. Güneş doğduktan sonra ona inanmak, herkes için kolaydır. Fakat iman, henüz o “güneş” doğmadan ona yönelme erdemini taşır. Aynı şekilde, bir yapıyı gören kişinin onun mimarını görmemesi, mimarın varlığına dair inancını zayıflatmaz; bilakis yapı, ustasını gösteren bir delildir.

Bu doğrultuda, Tûr Sûresi 35. âyetinde yer alan “*Onlar, yaratıcı olmaksızın mı var oldular? Yoksa kendilerini kendileri mi yarattılar?*” ifadesi, yaratılmış bir varlığın kendi kendine meydana gelebileceğini, dolayısıyla görünmeyen fakat varlığı zorunlu olan bir yaratıcı tarafından var edildiğini ortaya koyar. Bu, aklı bir çıkarım olarak imkân delilinin temelidir.

Ayrıca Allah Teâlâ’nın, vücuda gelen her şeyi öncesinden bilip planlaması ve buna göre varlık sahasına çıkarması, O’nun ilminin yalnızca görünen âlemi değil, tüm ğayb âlemini de kuşattığını ortaya koyar. Bu hakikat, Allah’ın varlığına ve birliğine olan inancın yalnızca inançsal değil, aynı zamanda aklı ve zorunlu bir gerçeklik olduğunun en açık göstergelerinden biridir (Nisâbüri, s. 26).

2.2.3. Bakara 2/21. Âyeti Bağlamında İhtirâ Delili ve Tevhîd Anlayışı

“*Ey insanlar! Sizi ve sizden evvelkileri yaratan Rabbinize ibadet ediniz ki, takvâ mertebesine ulaşasınız*” (el-Bakara, 2/21)

Bakara Sûresi’nin 21. âyeti, tevhîd inancının rasyonel bir boyutta temellendirilmesine imkân sağlayan en açık metinlerden biri olarak değerlendirilebilir. Âlemde var olan tüm unsurlar –görünen ya da görünmeyen, canlı yahut cansız– nedensellik ilkesi dâhilinde ortaya çıkmış ve bir yaratıcı kudret tarafından “ihtirâ” (nedensellik ilkesiyle alakalı ve başka bir şeyin neticesinde vücuda gelme) edilmiştir. Yani, her varlık bir “muhterî” (yaratan, düzenleyen, varlığa getiren) vasıtasıyla varlık sahasına çıkmıştır. Âyetinde insanın, kendinden öncekiler gibi yok iken var edildiğine işaret edilerek, bu yaratılış fiilinin bir yaratıcı tarafından gerçekleştiği vurgulanmaktadır (Yüksel, s. 38).

Bu âyetin bağlamında, Allah Teâlâ önceki âyetlerde mü’min, kâfir ve münafık gibi farklı inanç gruplarını tanıtmış; onların niteliklerini, tutumlarını ve nihai akıbetlerini ortaya koymuştur. 21. âyetinde ise tüm bu gruplara hitap eden evrensel bir çağrı söz konusudur. (Zemahşerî, c.1, s. 254). Burada geçen “Rabbimiz” ifadesi, Mekke müşriklerinin sahip oldukları iki tür rubûbiyyet anlayışıyla ilişkilendirilmektedir: Biri Allah’a atfettikleri rab’lik, diğeri ise putlara izafe ettikleri rabliktir. Eğer hitap yalnızca Mekkelilere yönelik olarak değerlendirilirse, “Rabbimiz” ifadesi göklerin, yerin ve müşriklerin rab olarak kabul ettikleri varlıkların da Rabbi anlamına gelir. Bu durumda “sizi yaratan” ibaresi, ayırt edici ve açıklayıcı bir sıfat işlevi görür. Şâyet hitap tüm insanlara yönelik evrensel bir çağrı olarak değerlendirilirse, “Rabbimiz” ifadesi Allah’ın hakiki rablığı anlamını taşır ve “sizi yaratan” ifadesi bu hakikate övgü ve tâzim katar (Zemahşerî, c.1, s. 260).

Nitekim, âyetinde özellikle “Rab” sıfatının kullanılmasının nedeni, ibadeti hak edenin bu sıfatı taşıyan varlık olmasıdır (Beyzâvî, c.1, s. 76). Allah Teâlâ, kendisine ibadet edilmesi gerektiğini emrettikten sonra bu ibadetin gerekçesini de açıklamaktadır: İnsanın ve ondan öncekilerin yaratılmış olması. Bu ifade, Allah’ı bilmenin yolunun aklı tefekkür (düşünme) ve istidlal (delillendirme) olduğunu ortaya koymaktadır (Râzî, c.3, s. 82-98). Zira herkes, daha önce mevcut olmadığını ve sonradan yaratıldığını açık bir şekilde idrak etmektedir. Bu yokluktan varlığa geçişin kendiliğinden olamayacağı; dolayısıyla bir Yaratıcının varlığının zorunlu olduğu, hem aklı hem de fitrî bir gerçektir. İnsan, kendisini var eden gücün ne kendisi, ne ebeveynleri ne de herhangi başka bir insan olamayacağını kavrar; zira yaratılmış olanlar, başka bir varlığı yokluktan meydana getirme kudretinden yoksundur. Bu durumda, yaratılmışlardan farklı ve aşkın bir Yaratıcının varlığı zorunluluk arz eder ki, “bu varlıkları O yarattı” denilebilsin (Râzî, c.3, s. 82-98).

Ayrıca âyet, hitap edilen insanları hem bireysel hem de tarihsel bir bütünlük içinde ele alır. Onlardan öncekilerin de yaratıldığını hatırlatarak, tüm insanları “insan olma” vasfında birleştirir. Bu yönüyle hem insanlarla hem de diğer mahlûkatla canlılık noktasında ortaklık kurar; ardından, tüm varlıkların yaratılmış olması gerçeği üzerinden onları muttaki olmakla tevhide davet eder. Zira muttakilik, yalnızca itaat ve günahlardan sakınma yönüyle değil, aynı zamanda Allah Teâlâ’yı her türlü eksiklikten, noksanlıktan ve şirke götürebilecek inanç unsurlarından tenzih etme bilincini de ihtiva eder. Buna şirkten takva denir.

2.2.4. Bakara 2/28. Âyet Bağlamında İhyâ ve İmâte Fiilleriyle Tevhid Akîdesinin Temellendirilmesi

“Ey kâfirler! Siz ölü iken sizi diriltten (dünyaya getirip hayat veren) Allah’ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Sonra sizi öldürecek, tekrar sizi diriltecek ve sonunda O’na döndürüleceksiniz.” (el-Bakara, 2/28)

Bakara Sûresi’nin 28. âyeti, insanın yaratılış süreci üzerinden tevhid ilkesine dikkat çekmekte; varlığın başlangıcı ve sonu üzerinde düşünmeyi teşvik ederek Allah’ın hayat verici ve öldürücü sıfatlarına vurgu yapmaktadır. Âyette öncelikli olarak bireyin, başlangıçta duyu, idrak ve hayat belirtilerinden tamamen yoksun olduğu, adeta cansız bir varlık gibi bulunduğu hatırlatılmaktadır (Şîrâzî, c.1, s.128).

Metindeki “nasıl” ifadesi, zahirde bir soru gibi görünse de, belâğat açısından hayret ve istifhamı inkâr yoluyla yadırgayan bir söylem tarzı taşır. Zemahşerî (ö. 538/1144)’ye göre burada gizli bir hayret ifadesi saklıdır. *“Yanınızda sizi inkârdan alıkoyacak ve imana sevk edecek bunca delil varken, nasıl olur da Allah’ı inkâr edebilirsiniz?”* şeklinde bir anlam taşır (Zemahşerî, c.1, s.322). Bu yaklaşım, küfür ve inkârın aklen mümkün ve makul olmadığını ortaya koymakta, inkârın mantiken geçersizliğini vurgulamaktadır.

Ayrıca bu istifham, kâfirlerin inkâr hâlinin anlamsızlığına dikkat çekmekte ve onların bu tavırları kinaye yoluyla eleştirilmektedir. Bu durum, küfür fiilinin bürhânî bir şekilde reddedilmesi anlamını da taşır (Zemahşerî, c.1, s.334). Aynı zamanda bu üslup, söz konusu âyetin hayreti ifade eden yönünü de güçlendirir.

Şevkânî’ye göre ise, “Nasıl inkâr edersiniz?” ifadesi, Allah’ın bunca nimetini idrak edebilecek kabiliyete sahip insana yönelik bir sitem ve nankörlük eleştirisidir (Şevkânî, c.1, s.151). İnsan, başlangıçta yok iken; Allah, onun bedenini oluşturan zerrelere âlemin farklı noktalarından toplayarak özel bir yaratılış süreciyle şekillendirmiş, her bir uzvunu hikmetle sınırlamış ve yaratılış safhalarını aşama aşama mükemmelleştirmiştir.

Bu bağlamda, söz konusu âyet yalnızca biyolojik bir yaratılışı değil; aynı zamanda Allah’ın varlık, kudret ve hikmetinin en açık delillerinden biri olarak insan hayatını sunar. İnsana bahşedilen bu varlık ve yaşam nimeti, tevhid inancını destekleyen temel argümanlardan biri hâline gelir.

2.2.5. Bakara 2/55-56. Âyetlerin Tahlili: İsrailoğullarının Görme Talebi Bağlamında İman, İdrak ve İlahi Kudretin Tezahürü

“Ey Musa! Allah’ı apaçık görmedikçe sana inanmayacağız” demiştiniz de gözleriniz göre göre sizi yıldırım çarpmıştı. “Ölümünüzden sonra, şükredesiniz diye sizi tekrar diriltmiştik.” (el-Bakara, 2/55-56)

Burada İsrailoğullarının, Hz. Musa’ya (a.s.) hitaben *“Ey Musa! Allah’ı apaçık görmedikçe sana inanmayacağız”* demeleri üzerine göz göre göre yıldırıma maruz kalmaları ve sonrasında tekrar diriltmeleri konu edilmiştir. Bu talep, İsrailoğullarının uzun süren kölelik dönemlerinden kaynaklı ruhsal çöküntülerinin bir tezahürü olarak değerlendirilmiştir. İç dünyalarında oluşan boşluk ve inkâr, onları Allah’ı maddî ve cismanî bir şekilde görme arzusunun yöneltmiştir. Hz. Musa’nın Allah ile mükâlemeye mazhar oluşunu kendi eksik algılarıyla kıyaslamaya kalkışmaları, ilahî hakikatleri kavramaktan uzak olduklarını göstermektedir.

İsrâiloğulları, Firavun'un zulmünden kurtarıldıktan sonra pek çok mucizeye şahit olmuşlardır. Ancak bu tecrübeye rağmen Allah'ın zatını doğrudan görmek istemeleri, kendilerine sunulan nimetlere karşı bir nankörlük olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Kuşeyrî (ö. 465/1072) bu yaklaşımı, güçlerinin ötesinde bir talep ve nimetin kıymetini bilememek olarak yorumlamaktadır. (Kuşeyrî, c.1. s. 88).

İnsan duyuları, bu dünya düzeninde belirli sınırlar içinde yaratılmıştır. Bu sınırlar, Allah'ın mutlak varlığı karşısında yetersiz kalmakta, dolayısıyla O'nu maddî anlamda görme isteği çelişkili bir durumu beraberinde getirmektedir. Bu hakikat şu âyetlerde de açıkça vurgulanmıştır:

“Gözler onu ihâta edemez, O gözleri ihâta eder...” (el-En'âm, 6 /103).

“Beni katiyyen (bu dünya itibarıyla) göremezsın lâkin dağa bak, eğer o yerinde durabilirse, sen de beni göreceksın...” (el-A'râf, 7/143).

Bu çerçevede Allah'ı akıl ve kalp gözleriyle idrak etmenin önemi ön plana çıkmaktadır. Görünmeyen varlıkların idraki, insan aklının değerlendirme gücüyle mümkündür. Akıl gibi soyut bir niteliğin varlığına dair hiçbir tereddüt bulunmazken, Allah'ın varlığına dair şüphe duymak, idrakin sapmasıdır. Bu bağlamda icraat üzerinden müessiri idrak etmek, imanın temel ilkelerinden biridir. Sonsuz olanı anlamak, sınırlı idrak organlarıyla değil; kalbin, aklın ve imanın aynasında mümkündür. (Mevsîlî, c.15. s.99).

Allah'ın zaman ve mekândan münezzeh oluşu, insanın sınırlı duyuşsal kapasitesiyle O'nu kavrama çabasının teorik bir çelişkiyi beraberinde getirdiğini göstermektedir. Zira sınırsız olanı, sınırlı duyularla idrak etmeye çalışmak, Allah'ın mahiyetine dair yanlış bir anlayışa, yani O'nu mahlûkat gibi tasavvur etmeye yol açabilir (Zemahşerî, s. 382). Bu bağlamda, Allah'ın zâtî sıfatlarından “Muḥâlefetun li'l-ḥavâdis” (sonradan yaratılmışlara benzememek) ilkesi, O'nun yaratılmış varlıklardan tamamen farklı olduğunu vurgulayan önemli bir öğedir. Yaratıcının hiçbir şekilde yaratılmışlara benzemediği kabul edilerek, O'nu yaratılmışlar gibi algılamak, mantıksal bir tutarsızlık oluşturur. İman, duyuşsal algıların ötesinde, akıl ve kalbin bir aracı olarak gerçekleşen bir tasdik süreci olarak ele alınmalıdır. Bu bağlamda, gözle görülen bir tasdik hakiki imanı inşa etmesi mümkün değildir. İman, kalbin, sınırsız ve sonsuz olana yönelmesidir. Bu durumu, aynaya yansıyan bir cisim üzerinden açıklamak mümkündür. Tıpkı bir aynanın milyonlarca kilometre uzaktaki güneşi aynı anda içinde milyonlarca kilometre derinlik oluşturarak yansıtması gibi, sınırlı bir varlık olan insan kalbi de sonsuz olan Allah'a iman edebilir. Dolayısıyla, sonsuz olana kalpte yer açmak, imanın özünü oluşturur.

2.2.6. Bakara 2/72-73. Âyetlerde Tevhid, Diriliş ve İmkân Delili İlişkisi

“Siz bir kimseyi öldürmüş ve suçu birbirinize atmıştınız; oysa Allah gizlemekte olduğunuzu ortaya çıkaracaktı. Sığırın bir parçasıyla ona vurun dedik. İşte böylece Allah ölüleri diriltir ve aklınızı kullanasınız diye size âyetlerini gösterir.” (el-Bakara, 2/72-73)

Bakara Sûresi'nin 72 ve 73. âyetleri hem enfûsî hem de âfâkî delillerin kesişim noktasında duran, diriliş inancını doğrudan gözleme dayalı bir tecrübe ile destekleyen ilahî bir hadiseden söz etmektedir. Bir kimsenin öldürülmesi ve failerin suçu birbirlerine atması üzerine, Allah Teâlâ bu karanlık olayı aydınlatmakla kalmamış, aynı zamanda ölen kişiyi yeniden dirilterek hem failin açığa çıkmasını sağlamış hem de yeniden dirilişin mümkün olduğuna dair doğrudan bir örnek sunmuştur. Bu olay, klasik anlamda “ihya delili” olarak değerlendirilmekte; yani, Allah'ın ölüleri yeniden diriltme kudretinin açık bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Dirilişi zihnen kabul etmekte zorlananlara, Allah Teâlâ alışılmışın dışında bir yöntemle bunu gözle görülür şekilde ispat etmiştir. Böylece yeniden dirilişin imkânına ilişkin şüphelerin giderilmesi hedeflenmiştir. Bu bağlamda Allah, yeniden dirilmeyi aklına sığdıramayanlara gözlerinin gördüğü şekliyle de diriltmeye güç yetiren olduğunu göstermiştir (Yazır, c.1, s. 323).

Gerçekten de, ortada daha önce benzeri görülmemiş bir olayın yaşanmış olması, yeniden yaratılışa yönelik zihinsel engellerin kaldırılmasında güçlü bir işlev üstlenmektedir. Âyetin içeriğinden anlaşıldığı üzere, bireylerin Allah'a dair inançlarında bir zafiyet gözlemlenmektedir. Bu zayıflık, yalnızca ulûhiyet inancında değil, diğer iman esaslarında da gevşemelere neden olmakta; sorumluluktan

kaçınma, bahane üretme, kalbi hastalıklar gibi manevî problemlere zemin hazırlamaktadır (Kutub, c.1. 164).

Sosyolojik açıdan bakıldığında, olayın geçtiği Mısır coğrafyası da konunun bağlamı açısından önem arz etmektedir. Nil Nehri'nin sunduğu verimlilik nedeniyle bu bölge, tarımsal üretim açısından oldukça elverişliydi. Bu sebeple çiftçilik, halk arasında yüksek bir itibara sahipti. Ziraata vasıta olan sığır ise zamanla kutsanmış, hatta tanrısal bir nitelik atfedilmiştir. İsrailoğulları da bu kültürel etkiden nasibini almış ve buzağıya tapmaya yönelmişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Musa'nın (a.s.) peygamberliği vasıtasıyla bu şirk temayülünü kırmak istemiş; sığırın kesilmesi emriyle halkın gönlündeki "icl" sevgisini bertaraf etmeyi amaçlamıştır. Böylece Tevhid inancı kalplerde yeniden ikame edilmiştir. (Nursi, s. 81).

2.2.7. Bakara 2/243. Âyet Bağlamında İhya, İmâte ve Temânû Delili: İlâhî Kudretin Tevhîdî Yansımaları

"Binlerce insanın ölüm korkusuyla diyarlarından çıktıklarını bilmedin mi? Allah, onlara 'ölün!' dedi sonra onlara hayat verdi." (el-Bakara, 2/243)

Kur'ân-ı Kerîm'de ihyâ (diriltme) ve imâte (öldürme) kavramları, Allah'ın mutlak kudretine işaret eden temel unsurlar arasında yer almaktadır. Bu kavramlar özellikle tevhid ilkesinin anlaşılması ve temellendirilmesi açısından önem taşır. İlgili kavramlar, Allah'ın hayat ve ölüm üzerindeki tasarrufunun mutlak olduğunu, hiçbir kayıt ve sınırlamaya tâbi olmadığını ifade eder. İlgili âyette yer alan kıssa, bu bağlamda Allah'ın kudretinin ve tevhid ilkesinin somut bir delili olarak ele alınmaktadır.

Âyet, Allah'ın sadece hayat vermeye değil, aynı zamanda hayatı sonlandırmaya ve yeniden vermeye de muktedir olduğunu göstermektedir. İlgili olayda, ölümden kaçma düşüncesiyle yurtlarını terk eden topluluk, Allah'ın emriyle bir anda ölmüş, ardından yeniden diriltiştir.

Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767)' in rivâyetine göre, Allah'ın emri üzerine onları çağıran peygamberin çağrısıyla bu topluluk bir kişinin uyuyup uyanması gibi yeniden hayata dönmüştür. Aynen bir kişinin uykudan uyanması gibi (Mukâtil, c.1, s.204). Bu anlatım, Allah'ın diriltme kudretinin niteliğini ve mutlak oluşunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Nesefî (ö. 710/1310), bu olayın asıl amacının, söz konusu topluluğun ve onların ardından gelen nesillerin bu durumdan ibret almaları olduğunu belirtmektedir (Nesefî, c.1, s.202). Allah'ın bu olayı gerçekleştirme biçimi ise "kün" (ol) emriyle bağlantılıdır. *"Allah bir şeyin olmasını murad ettiğinde ona sadece 'ol' der, o da olur"* (Yâsîn, 36/82) âyetiyle desteklenen bu anlayışa göre, ölüm ve diriliş gibi büyük tasarruflar, Allah için zorluk teşkil etmemektedir.

Ebussuûd (ö. 982/1574), Allah'ın bu emrini bir efendinin hizmetkârına verdiği açık bir talimatla kıyaslamakta, bu benzetmeyle olayın ânî ve kesin biçimde gerçekleştiğini ifade etmektedir (Ebussuûd, c.2, s.644). Seyyid Kutub (ö. 1966)'a göre de bu kıssa, hayatı sona erdirip yeniden başlatma gücünün sadece Allah'a ait olduğunu göstermesi bakımından tevhid inancını desteklemektedir (Kutub, c.1, s.537).

Benzer bir mesaj, Lokman Sûresi'nde geçen *"Sizin yaratılmanız ve tekrar diriltilmeniz tek bir nefsin yaratılması ve tekrar diriltilmesi gibidir"* (Lokman, 31/28) âyetiyle de ifade edilmiştir. Bu âyette, Allah için çoklukla tekliğin fark teşkil etmediği, yaratmanın O'nun katında aynı kolaylıkla gerçekleştiği vurgulanmaktadır. Bu da Allah'ın kudretinde sınırsızlık bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Söz konusu âyetlerden ve ilgili açıklamalardan anlaşılmaktadır ki Allah için binlercesini yaratmakla bir kişiyi yaratmak arasında zorluk bakımından hiçbir fark yoktur. Aynı kudret, hem küçük hem büyük her şeyin yaratıcısıdır. Bu bağlamda, kudretin başka bir varlıkta bulunması, kelim ilminde "temânû" (çekişme) olarak adlandırılan durumu doğuracağından, eşya üzerinde çelişki ve düzensizlik meydana gelirdi. Bu ise tevhid ilkesine aykırıdır (Râzî, c.7, s.131).

Kur'ân'daki bu kıssa, Allah'ın ölüm ve hayat üzerindeki mutlak tasarrufunu göstermekte ve bu yönüyle tevhid inancını destekleyen güçlü bir kelimî delil sunmaktadır. İlgili kaynaklarda bu olayın amacı olarak ibret, bilinçlenme ve Allah'ın kudretini idrak etme ön plana çıkarılmaktadır. (Ebussuûd,

c.2, s.644). Sonuç olarak, hayat ve ölüm gibi temel varlık aşamaları üzerindeki mutlak irade ve kudret yalnızca Allah'a aittir; bu hakikat, kelâmî düşüncede tevhid ilkesinin aklî ve naklî dayanakları arasında değerlendirilmektedir. (İbn Atıyye, c.1, s.378).

2.3. Tevhîdî Bilincin Âfâkî Boyutu: Bakara Sûresinde Dışsal (Kevnî) Delillerin İşlevi

Kur'ân-ı Kerîm, tevhîd inancını temellendirirken hem enfûsî hem de âfâkî delillere müracaat eder. Âfâkî deliller; gök, yer ve kâinattaki düzen ve hikmet üzerinden Allah'ın varlık ve birliğine işaret eden kevnî delillerdir. Devam eden bölümde Bakara sûresinde geçen kevnî âyetler üzerinde durulacaktır.

2.3.1. Bakara Sûresi 2/22. Âyet Bağlamında Gaye ve Nizam Delilleri

“O Rab ki, yeri sizin için bir döşek, göğü de (kubbemsi) bir tavan yaptı. Gökten su indirerek onunla, size besin olsun diye (yerden) çeşitli ürünler çıkardı. Artık bunu bile bile Allah'a şirk koşmayın.” (el-Bakara, 2/22)

Bu âyet, iman esaslarını tevhîd akîdesi üzerine bina etmekte ve bu hakikati kevnî manzaralar sunarak desteklemektedir (Kutub, c.1, s.316). Kur'ân, Allah'ın varlığına ilişkin âfâkî deliller bağlamında yeryüzünün insanlar için döşek kılındığını ve bu tür düzen ve faaliyetlerin kendi kendine meydana gelebileceğini, bilakis mutlaka bir yaratıcıya ihtiyaç duyduğunu nükteli bir anlatımla vurgulamaktadır. Zira, sebeplerin mutlak anlamda tesir sahibi kılınması, şirkin bir türüdür. Aynı şekilde, gökyüzünün insanlar için bir çatı oluşu zikredilerek kevnî delillerin çeşitlerine işaret edilmiştir. Kâinat, insanların istifadesine uygun bir şekilde tertip edilmiş; insanlar burada yaratılmış ve ihtiyaç duyacakları her türlü nimet burada hazırlanmıştır (Yazır, c.1, s.266). Bu suretle nimetler, tevhîde delil teşkil edecek şekilde, aşama aşama ve basamaklar hâlinde sunulmuştur.

İnsan, kendisinin ihtiyaç duyduğu unsurlar üzerinde tefekkür ettiğinde, bütün ihtiyaçlarının giderildiği bir ev, üstünde kendisini koruyan ve yıldızlarla süslenmiş bir çatı ile karşı karşıya olduğunu görecektir. İnsan o evde oturan bir ev sahibi gibidir. Kendisine sunulan bu hizmetlerin kendi kendine meydana gelmesi mümkün olmadığı âyetin bağlamından anlaşılmaktadır. Bu sebeple insan, bütün bunlar üzerinde tefekkür ederek, nimeti ihsan edene şükretmesi gerektiğini idrak etmesi gerektiği vurgulanmıştır. İlgili âyette insan ve âlemin yaratılışı ele alınırken, her şeyde Allah'ın yaratıcı oluşuna dikkat çekilmiş; fiilden fâile intikal metodu vurgulanmıştır (Şîrâzî, nr. 116, vrk. 107b-111a).

Âyet, kâinatta mevcut olan her şeyin Allah'ın varlığını ve birliğini gösteren delillerle dolu olduğunu hatırlatmaktadır. Nitekim meyvelerin topraktan su vasıtasıyla çıkması, insanın yaratılışında erkek sperminin bir vesile kılınması gibi, suyun da ürünlerin meydana gelmesi için bir sebep olarak tayin edilmesi üzerinde önemle durulmuştur. Bununla birlikte, Allah Teâlâ'nın, dilediği takdirde, cinslerin ve maddelerin bizzat kendilerini yahut hiçbir sebep ve madde olmaksızın da yaratmaya muktedir olduğu vurgulanmaktadır. Ancak O'nun, varlıkları aşamalı bir şekilde ve hikmetli gerekçeler doğrultusunda yaratması; kevnî düzenin devamlılığı, nizamın muhafazası ve yaratılışın bu gerekçeler ışığında sürekli olarak yenilenmesi iradesinin bir tecellisi olarak değerlendirilir. Bu yaratma biçimi, melekler ve basiret sahibi müminler için ibret ve sahih tefekkür vesilesi teşkil etmektedir. Böylece, İlâhî kudretin azameti ve İlâhî hikmetin derinliği daha belirgin ve müşahhas şekilde idrak edilir hâle gelir (Âlûsî, c.1, s.302).

Zemahşerî de söz konusu âyeti tefsir ederken, varlıkların ve nimetlerin sebepler aracılığıyla vücuda gelmesinin, doğrudan Allah'ın yaratma fiilinin bir sonucu olduğunu; buna rağmen sebeplerin bağımsız bir tesir gücüne sahip bulunmadığını ifade etmektedir. Âyetin sonunda yer alan “Artık bunu bile bile Allah'a şirk koşmayın” ifadesi ise, kevnî işaretlerin insanı tevhîd akîdesine sevk etmesi ve şirkin her türünden sakındırması gerektiğini açık ve kesin biçimde ortaya koymaktadır (Zemahşerî, c.1, s.266).

2.3.2. Bakara 2/55-57 Âyetler Bağlamında Tevhîd ve İmkân Delili

“Hani ‘Ey Musa, biz Allah'ı açıkça görmedikçe sana kesinlikle iman etmeyiz’ demiştiniz de peşi sıra bakarken yıldırım sizi yakalamıştı. Daha sonra şükredersiniz diye Allah sizi yeniden diriltti.

“Bulutla sizi gölgelendirdik, kudret helvası ve bildircin indirdik, “verdiklerimizin helal olanlarından yiyin” dedik. Onlar Bize değil, fakat kendilerine yazık ediyorlardı.” (el-Bakara 2/55-57)

Konuyla ilgili âyetlerde, tarih boyunca çeşitli toplulukların Allah’ın varlığına ve birliğine iman etmekte gösterdikleri direnç ve bu dirençlerinin ardında yatan psikolojik ve sosyolojik sebepler dikkat çekici biçimde ele alınmaktadır. Özellikle İsrailoğulları kıssasında, Allah’ın onları sıcak çöl ortamında bulutla gölgelendirmesi, kudret helvası ve bildircin etiyle rızıklandırması, buna rağmen onların iman konusundaki diretme ve inatlarının sürmesi, kevnî nimetlerin açık bir tevhîd delili olduğunu göstermektedir (Kutub, c.1, s.150).

İlgili pasajda, İsrailoğulları’nın, Hz. Musa’ya *“Biz Allah’ı açıkça görmedikçe sana kesinlikle inanmayız”* (Bakara, 2/55) şeklindeki talepleri, onların yalnızca duyularla algılanan gerçekliklere itibar ettiklerini ve dolayısıyla fitratlarında meydana gelen bozulmanın izlerini taşımakta olduklarını ortaya koymaktadır. Uzun süre Firavun’un baskıcı yönetimi altında yaşamaları, onların tabiatını bozmuş ve derin bir zihinsel ve ruhsal çöküntüye yol açmıştır. Bu durum, toplumun kölelik ruhuyla hareket etmesine ve nimete kavuştuğunda şımarıklık sergileyen bir psikolojiye sahip olmasına neden olmuştur (Kutub, c.1, s.151).

Âyetlerde zikredilen nimetlerin böylesine zorlu bir ortamda, doğrudan İlâhî bir inâyetle sağlanması, insan aklının ve fitratının, bu işlerin tesadüf sonucu meydana gelmediği ve mutlaka kasıt ve irade ile gerçekleştiği fikrine yönelmesini sağlamaktadır. Akliselim sahibi ve fitratını koruyabilmiş bireyler için bu tür nimetlerin, Allah’ın varlığına ve kudretinin onlar üzerindeki tasarrufuna işaret eder nitelikte olduğu görülmektedir.

Nitekim, kevnî işaretler ve nimetler karşısında tevhîde ulaşamayan ve hâlâ inkârda ısrar eden kimselerin durumu, kalplerin mühürlenmesi şeklinde tanımlanmış ve bu ruh hâline işaret edilmiştir (el-Bakara, 2/6-7). Ehl-i Sünnet itikadına göre, bu dünyada Allah’ı talep edilen şekliyle görmek mümkün değildir. Ancak ahirette bu mümkün olacak ve müminler bu nimete nail olacaklardır. Yine de bu dünyada kevnî deliller ve nimetler karşısında insanın nihâyetsiz kudret sahibi bir yaratıcıya inanması, vicdanî ve fitrî bir gereklilik olarak değerlendirilmiştir.

Bu çerçevede, Bakara Sûresi’nin söz konusu âyetleri, tevhîd akîdesinin temellendirilmesinde imkân delilinin işlevini gözler önüne sermekte ve insanı kevnî âyetler aracılığıyla hakikate ulaştırma amacını taşımaktadır.

2.3.3. Bakara 2/164. Âyet Bağlamında Hudûs, Gaye ve Nizâm Delilleri

“Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde, insanlara yararlı şeylerle denizde süzülen gemilerde, Allah’ın gökten indirip, yeri ölümünden sonra dirilttiği suda, her türlü canlıyı orada yaymasında, rüzgârları ve yerle gök arasında emre âmâde duran bulutları döndürmesinde, düşünen kimseler için deliller vardır” (Bakara, 2/164).

Bakara Sûresi’nin 164. âyeti, kevnî âyetler vasıtasıyla Allah’ın varlığına ve birliğine işaret eden delilleri kapsamlı biçimde zikretmektedir. Âyet, göklerin ve yerin yaratılması, gece ve gündüzün ardışıklığı, insanlara fayda sağlayan gemiler, Allah’ın gökten indirdiği yağmurla yeryüzünü canlandırması ve canlıları yayması, rüzgârların yönlendirilmesi ve gök ile yer arasındaki bulutların kontrol edilmesi gibi kevnî olayları zikrederek, düşünen kimseler için açık ve kesin deliller sunduğunu bildirmektedir.

Said b. Mesruk’tan (ö. 161/778) rivayet edildiğine göre, Mekkeliler Hz. Peygamber’den, Safâ Tepesi’nin altına dönüştürülmesini isteyerek imanlarını kesinleştirmeyi talep etmişlerdir. Bunun üzerine Allah Teâlâ, böyle bir mucize gerçekleşse bile yine inkâr edeceklerini ve bu sebeple görülmemiş bir azapla cezalandırılacaklarını vahyetmiş, Hz. Peygamber de kavmi için mühlet talep ederek: *“Ey Rabbim! Kavmimi ve beni kendi hâlimize bırak, ben onları günden güne davet edeyim.”* diye dua etmiştir. Bu olay üzerine ilgili âyetin inzal olduğu rivayet edilmiştir (Vâhidî, s. 268). Elmalılı Hamdi Yazır da tefsirinde bu rivayeti aktarmış ve Mekke müşriklerinin mucize taleplerinin mahiyetine işaret etmiştir (Yazır, c. 1, s. 564).

Bu sebebi nüzul ve ilgili âyet bağlamında dikkate değer olan husus, göklerin ve yerin yaratılmasının, Safâ Tepesi'nin altına dönüştürülmesinden daha üstün ve mükemmel bir olay oluşudur. Bu âyet, insanların mucizeler karşısında ne üzerine tefekkür etmeleri gerektiğini belirlemekte ve geçici, anlık mucizeler yerine, daimî ve kevnî mucizeleri nazara vermektedir. Nitekim Safâ Tepesi'nin altına çevrilmesi, maddi imkânlar dâhilinde insanların zamanla gerçekleştirebileceği bir şey iken, göklerin ve yerin yaratılması gibi kevnî mucizeler insanı tevhîde ve hakikate daha sağlam bir şekilde ulaştıracaktır (Kutub, c.1, s.315).

Ayrıca, âyetin muhtevasından, Allah'ın varlığına ulaşmada yalnızca naklî delillerle yetinilmemesi, aklî ve kevnî delillerden de yararlanılması gerektiği sonucu çıkmaktadır. Zira Allah'ın kevnî işaretleri, incelenmeye, gözleme ve keşfe açık olaylardır. Bu ise fen bilimlerinin ve kevnî sistemlerin derinlemesine araştırılmasını gerekli kılmaktadır (Karaman vd., c.1, s.248-249). Bu yönüyle âyet, aklî tefekkürle tevhîd akîdesinin sağlamlaştırılması gerektiğini vurgulaması bakımından önem arz etmektedir.

3. Sonuç

Tevhid inancıyla başlayan insanlık tarihi, çeşitli etkilerin baskısı altında sapmalar yaşamış ve bu sorun, Allah tarafından gönderilen peygamberler aracılığıyla sürekli bir dönüşüm ve düzeltme sürecine tabi olmuştur. Bu süreçlerde dinî terminoloji, her inanç sistemi tarafından kendi teolojik ve kültürel zemininde yeniden yorumlanmış ve anlamlandırılmıştır. İbrahîmî dinler arasındaki ayrışmalar ise tevhidin yorumlanmasındaki nüanslardan kaynaklandığı görülmüştür. İslam ise “lâ ilâhe illallâh” formülünde yoğunlaşan, hem bireysel hem de toplumsal düzeni vahdet temelli kurmayı amaçlayan bütünlüklü bir tevhid anlayışı sunmuştur.

İslam kelam literatüründe tevhid; rubûbiyyet (yaratmada birlik), ulûhiyyet (ibadette birlik) ve esmâ-sıfât (isim ve sıfatlarda birlik) boyutlarıyla üç kısma ayrılarak sistematikleştirilmiştir. Bu sınıflandırma, hem aklî deliller hem de naklî kaynaklarla desteklenerek, tevhid inancının hem içsel (enfüsî) hem de dışsal (âfâkî) zeminde temellendirilebileceğini göstermiştir. Enfüsî boyut, insanın kendi varoluş hikâyesi ve fitrî tefekkürü üzerinden; âfâkî boyut ise evrenin düzeni üzerinden temellendirilmiştir. Bu metodoloji, Kur'ân'ın tematik yapısı içinde, iman esaslarının temel unsuru olarak tevhidin sürekli tekrarı ve pekiştirilmesine olanak tanımıştır.

Kur'ân'da Peygamber kıssaları ise tevhid mücadelesinin somut örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tür kıssalar, insanın kalbi tefekkürünü harekete geçirerek kalbin aklî çıkarım yeteneğine ve vicdanın derinliğine eş zamanlı olarak işaret eder. Bunun yanı sıra âfâkî deliller bağlamında çeşitli gözlemlenebilir örnekler sunulur. Bu “evrensel fenomenler”, varlık âlemindeki düzenin rastlantısal olmayacağını, mutlak anlamda bir irade ve kuvvet tarafından nizam altına alındığını çeşitli vesilelerle akla kapı açarak kabul ettirmeye çalışır. Kevnî âyetler, insanı dış âlemin dilinden dinleyerek “eserin müessire olan delaletini” fenomenlerin düzenli işleyişi ile anlatır.

Sonuç olarak; enfüsî ve âfâkî deliller, tevhid açısından Kur'ân'ın metodolojik zenginliğini gözler önüne serer. Enfüsî âyetlerde anlatılan örnekler kalbin hayal gücünü, âfâkî âyetler ise aklın elde ettiği sonuçları aynı amaca yönlendirir. Bu tür bir yaklaşım, inanan kişinin ruhî ve entelektüel açıdan tevhid bilincini algılaması amacına hizmet eder. Dolayısıyla Kur'ân, tevhidi salt duygusal bir bağlılık ya da salt rasyonel bir şahadet olarak değil; akıl, kalp ve gözlem üçgeninde ele alarak dinamik bir vahdet inancı inşa eder. İman esaslarına dayanak teşkil eden tevhid ilkesi, ne geçmişten örnekler sunarak mesaj taşınmasıyla ne de kainattaki düzenin gözlemlenmesiyle sınırlıdır. Kur'ân bu iki olguyu birbirini destekleyen iki unsur olarak ele alır ve kişiye Allah'ın birliği ilkesini benimsetmeye çalışır. Böylelikle tevhid sadece soyut bir ilke olmayarak, kişinin düşüncesinden eylemine yansıyor bütünlüklü bir hakikat olarak yaşanır.

KAYNAKÇA

- Assmann, J. (2001). *The Search for God in Ancient Egypt*. Ithaca, NY: Cornell University Press. 76-78.
- Aydın, M., Ar, M. (2016). İbrahimi geleneklerde tevhid ve vahdet. *Ondukuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (41), 5-18.
- Bâcûri, İ. M. (1995) *Şerh-u Cevhereti't-Tevhîd*, Beyrut: Daru'l-kutubi'l-ilmiyye
- Beyzâvî, N.A. (2011) *Tefsiru'l-Beydâvi*, İstanbul: Kahraman yay.
- Câbir, E. (1984) *İslam İtikâdı*, Çev: Bekir Ali Bilgiç, İstanbul: yy.
- Cürçânî, S. Ş. (ty.) *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Kahire: yy.
- Çelebi, İ. (1996) *İslam İnancında Gayb problemi*, İstanbul: İFAV
- Demirci, M. (2017) *Kur'an Tefsirinde Farklı Yorumlar Tesbitler ve Değerlendirmeler*, İstanbul: İFAV yay.
- Ebussuûd, (2006) *İrşâd'ı Aklı Selim ilâ Mezâyây-ı Kitâb'il-Kerim*, İstanbul: Boğaziçi yay.
- Eren, Ş. (1995) *Kur'an'da Gayb Bilgisi*,
- İsfahânî, R. (2014) *el-Müfredât*, Dimaşk: Dârü'l-kâlem
- Izutsu, T. (2013) *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, Çev: Selahattin Ayaz, İstanbul: Pınar yay.
- İbn Atıyye, (1993) *el-Muḥarrerü'l-Vecîz*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye
- İbn-i Manzur, (2000) *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dârü's-sadr
- İbn Receb, (2001) *Revâiu't-Tefsîr el-Câmi li't-Tefsîri el-İmam ibn Recebi*, Riyâd: Dârü'l-Âsîma.
- Karaman, F. (2005), *İslami İnanç Değerleri ve Çağdaş Dini Akımlar*, İstanbul: Çelik yay.
- Kardavî, Y. (1996) *Tevhîdin Hakikati*, Çev: Mustafa Özel, İstanbul: Özgün yay.
- Kubat, M. (2014) *Kur'an'da Tevhîd*, İstanbul: Beka yay.
- Kurtulmuş, N. (1984) *Amentu Şerhi*, İstanbul: Elif yay.
- Kuşeyri, A. (2012) *Letâifu'l-İşârât*, İstanbul: Harf yay.
- Kutub, S. (ty.) *fî Zülâli'l-Kur'an*, İstanbul: Hikmet yay.
- Mevsîlî, R.H. (2014) *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Azim el-Musemma Evlâ mâ Kîle fî Âyâtî't-Tenzil*, Ürdün: Ervika yay.
- Nesefî, E. (2013) *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, Dimaşk: Dar'u-İbn-i Kesir
- Nisâbûri, M. (2014) *Bâhiru'l-Burhân Fi Meânî Müşkilâtı'l-Kur'an*, İstanbul: İşaret yay.
- Nursî, B. S. (2012) *İşârâtü'l-İ'caz fî Mezâni'l-İcâz*, İstanbul: Sözler Neşriyat.
- Râzi, F. (ty.) *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut: Dârü İhya et-Turâs el-İzzi
- Taftazânî, S. (2011) *Şehu'l-Akâid-i en-Nesefî*, Çev: Ali Haydar Doğan, İstanbul: Dila yay.
- Tehânâvî, (1984) *Keşşâf-u Istilahâtî'l-Fünûn*, İstanbul: yy.
- Topaloğlu, B. (2006) *Allah İnancı*, İstanbul: İSAM yay.

- Topaloğlu, B. ve Çelebi Y. (1988), *İslam'da İnanç Esasları*, İstanbul: yy.
- Özler, M. (2009) “*Tevhîd*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV yay.
- Schmidt, W. (1931). *The Origin and Growth of Religion: Facts and Theories*, London: Methuen & Co. 45.
- Süleyman, M. (2006) *Tefsir-i Kebir*, İstanbul: İşaret yay.
- Şârânî, A. (2008) *Muhtasaru'l-İtikâd li'l-İmam Beyhâki*, Kahire: Dâru'l-kerez
- Şevkânî, M. (1997) *Fethu'l-Kadîr el-câmi Beyne Fenni'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyetî min İlmi't-Tefsir*, Mansûra: Daru el-Vefa
- Şîrâzî, K.M. (ty.), *Fethu'l-Mennân fî Tefsîri'l- Kurân* İstanbul: Süleymaniye kütüphanesi, Hekimoğlu, numara 116., varak 107b-111a
- Şîrâzî, N.M. (1996), *el-Emsal fî Tefsir Kitabillahi el-Münezzel*, Beyrut: Muessesetu'l-Bâ'siyye
- Vâhidî, E. H. (2005). *Esbâbu'n-Nüzûl*, (M. H. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Beka Yayınları.
- Yazır, M.H., (ty.) *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Hikmet yay.
- Yüksel, E. (2005), *Sistematik Kelam*, İstanbul: İz yay.
- Zemahşeri, C.M. (2016), *el- Keşşaf 'an Hakâ'iki Ğavâmidü't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, İstanbul: Mega basım yay.